

dik, hogy a keresztények ilyen esetben vagy a Szentháromság egyes tagjait nevezték meg, vagy a Dominus megszólítást alkalmazták. Deus alatt gondolhattak egy-egy meghatározó szerepet játszó kultusz istenére is, pl. Serapiséra. A késő antik időkben több monoteista jellegű kultusz figyelhető meg, és a társadalom felső rétegében elterjedt a spirituálisabb istenelképzelés, melynek jelölésére a deus szó alkalmasnak bizonyult.

E néhány példából is érzékelhetjük, hogy ez a kötet a régészeti emlékek sorra vétele mellett elmélyülten elemzi azokat a társadalmi és vallástörténeti tényezőket, melyek alapján közelebb kerülhetünk

Pannonia késő antik emlékeinek értelmezéséhez.

A kötetet rövid német nyelvű összefoglalás és háromféle mutató zárja.

Az Emlékek összesítő táblázatából (57-60. old.) az is kiderül, hogy a II. kötet ugyanúgy 31 leőhelyet foglal magában, mint az első, mégpedig az abc rendjében Péctől Zalaegerszegig, ill. még az ismeretlen leőhelyeket is. Ennek a végén várható az egész emlékanyagra vonatkozó történeti kiértékelés, azaz a pannoniai kereszténység írott és tárgyi források segítségével való rekonstrukciója. Reméljük, mielőbb ezt is kézbe vehetjük.

Gesztelyi Tamás

Uralkodó és polgár antik tükörben – I.-II. (Principes et cives speculo antiquo redditi)

Összeállította: Havas László, Kiss Sebestyén, bevezető: Havas László
(Agatha XXI., ed. Havas L.), Debrecen, 2007. 920 lap.

„A törvényeknek nem a házakban és szobákban kell lakniuk, hanem azok erkölcsében, akik részt vesznek a közügyekben.”

Diótogenész: Az istenfélelemről
(Ford.: Répás L.)

Nemrégiben jelent meg Dr. Havas László és Dr. Kiss Sebestyén gondozásában a klasszika-filológia tudományágának területét bemutató Agatha sorozat kétkötetes munkája, amely az „Uralkodó és polgár antik tükörben” címet viseli. Távol álljon tőlünk, hogy mellőzzük e nagymérvű szemelvényes forrásgyűjtemény valamennyi közreműködőjének név szerinti említését, hiszen Burai Erzsébet, Havas László, Kálny Beatrix, Kató Péter, Kiss Sebestyén, Kozma Laura, Kőrös Imre, Répás László, Szekeres Csilla, Varga Teréz és Végh Judit valam-

ennyien megérdemlik, hogy dicsérjük őket hasznos munkájukért, amely lehetővé teszi, hogy az antikvitás iránt érdeklődők szélesebb közönsége vehesse kézbe a tükörirodalom görög és latin alkotásait immár magyar nyelven. A cím sokat sejtető módon árulkodik arról, hogy a szerzők és fordítók legfőbb törekvése az ókori királytükörök műfajának bemutatása a források alapján. A műfaji gazdagságról árulkodik, hogy nem csupán prózában írott filozófiai művek, irodalmi levelek, dicsőítő beszédek kaptak helyet a kötetekben, hanem jó egynéhány vers is hozzájárul ahhoz, hogy hű képet kapjunk a „morális” antik társadalom talaján született érték-, norma- és eszmerendszerről, s továbbfejlődéséről.

Havas László átfogó és alapvetően megbízható, gondos bevezető tanulmánya („Uralkodói és polgártükör az antik

irodalomban, illetve a politikai és a filozófiai gondolkodásban” I./9-191) a kezdetektől, az ókori keleti intelemirodalomból kiindulva Homéros korától tárgyalja a speculum regium műfaji lehetőségeit, tematikáját, felvonultatva a kutatási terület mértékadó hazai és külföldi szakirodalmát (I./158-191), s kiegészítve a fejedelemtükrökre vonatkozó internetes hozzáférési eligazítással (I./191). A szerző segítségével nyomon követhetjük azt a folyamatot, amelynek során Róma, a kultúrák találkozásának metszéspontjában születő állam világbirodalomát létrehozhatta, s láthatjuk, hogy milyen szellemi háttér szükségeltetett ahhoz, hogy megteremtse a görög-római és a zsidó-keresztény hagyományt ötvöző nyugati civilizációt, a keresztény Európa szilárd alapjait. Róma elsajátítja a görög paideia eszményét, ezt értékként őrzi meg és adja tovább a jövő számára, ennek köszönhető, hogy a görög-barbár szembeállítás kategóriáit fokozatosan a római és nem római váltja fel. A bevezető elemzés a szerző holisztikus szemléletéről árulkodik, hiszen a tanulmányban helyet kapnak azok az auktorok és többnyire magyar fordításban is megjelent műveik, amelyek a szemelvények között nem szerepelnek, de a fejedelemtükrök műfajának kontinuos tanulmányozásához elengedhetetlenek minősülnek. A történetírók közül Hérodotos és Tacitus művei, valamint Cicero írásai, Seneca De clementia című értekezése, a filozófus-császár, Marcus Aurelius és a második szofisztika korának neves szónoka, Dión Chrysostomos munkái. Havas László azt a kérdést boncolgatja, hogy a principatus idejétől kordivattá váló filozófia hatására miként válik a hatalom gyakorlása az antik paideia részévé. Megismerkedhetünk a Historia Augusta és a szélesebb közönség előtt talán kevésbé ismert Panegyrici Latini felépítésével és tartal-

mával, ez utóbbi gyűjteményes kiadásból egy Nagy Konstantin császárhoz szóló epideiktikus szónoklat a kötetben is szerepel (Nazarius: II:/727-765). A tanulmány írója számos helyen utal az antikvitás és jelen korunk parallelizmusaira. Napjaink kurrens témaköréhez, az identitáskérdéshez kapcsolódóan ugyancsak található az érdeklődők az ókori textusok alapján interpretálható figyelemre méltó összefüggéseket. Választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy az evangéliumi tanítás és az antik birodalomeszme hogyan jutott közös nevezőre, ezzel összefüggésben a szerző egyházi írók, teológusok (Philón, Tertullianus, Lactantius, Ambrosius, Augustinus) munkáit sem hagyja figyelmen kívül. A középkori fejedelemtükrök pogány és keresztény előzményeinek részletes ismertetése magyar forrásainkhoz is értékes eligazítást nyújt, ami által a korai magyar államiság kutatói a bizánci-magyar kapcsolatokra vonatkozóan ugyancsak haszonnal forgathatják a kiadványt. A lehetséges magyar vonatkozások másutt sem maradnak említés nélkül, mint ahogyan Ianus Pannonius esetében sem.

A platóni négy sarkalatos erény megjelenését és továbbélését kísérhetjük figyelemmel görög és latin nyelvű íróknál egyaránt. Ez az erénykánon egyszerűen olyan fogalmakkal bővül - ún. dignitas, libertas, clementia -, amelyek a római világalom fenntartásához nélkülözhetetlenek bizonyulnak. Politikum és szentség egymástól elválaszthatatlanok mind a pogány ókor, mind a keresztény középkor számára. A műfaji sajátosságok megváltozásának lehetünk tanúi, amikor a görög filozófia és a latin közösségi norma egymásra talál, s a római irodalomban a pater familias ad jóindulatú, hasznos tanácsokat fia számára, mint ahogyan Cicero Marcusnak, s Szent István Imre hercegnek.

Neves szónokok (Isokratés, M. T. Cicero, Q. T. Cicero – I. kötet, Nazarius – II. kötet), filozófusok (Plutarchos, Philodémosz, Diótozenés, Sthenidas – II. kötet), költők (Horatius és Claudius Claudianus – II. kötet), történetírók (Sallustius, Theophylaktos – II. kötet), valamint a polihisztor Idősebb Plinius (II. kötet), Iulianus Apostata császár (II. kötet), a paradoxográfus Ailianos és Agapétosz diakónus írásai kaptak helyet a kiadásban (II. kötet). Cicero *De officiis* című munkájának teljes fordítását találjuk az első kötetben Havas László és Szekeres Csilla tolmácsolásában, ami hiánypótló a magyar műfordítás-irodalomban. A szemelvényekhez bevezetés és kommentár kapcsolódik, ez utóbbi minden esetben a mértékadó idegen nyelven elérhető kiadások alapján készült.

Az írásművek önmagukért beszélnek, s egyúttal a *speculum regium* műfajának sokszínűségét bizonyítják. Levél, különféle metrumokban írott versek, intelem, politikaelméleti értekezés s még sorolhatnánk a különböző lehetőségeket, amelyeket mind az antik, mind a középkori auktorok igyekeztek megragadni. Felmerülhet a kérdés, hogy néhány szemelvény miért is kerülhetett a válogatásba, hiszen látszólag nem az uralkodó és a polgár ideálját hirdetik (Fiktívlevél-gyűjtemények 793-832), azonban morális tartalmukat tekintve nem kétséges az összeállítók szándéka. Színesíti a palettát, hogy Kőrösi Imre arra vállalkozott, hogy Horatius verseit újonnan fordítsa a nagyközönség számára, valamint Claudius Claudianus hexameteres panegyricusát anyanyelvünkön első ízben olvashatjuk a magyar klasszika-filológustól.

A kötetekben szereplő források többsége először lát napvilágot magyar fordításban, más műveket viszont újonnan interpretáltak a szerzők, nagyrészt lelki-

ismeretes magyarázatokkal kiegészítve. Szívesen vettük volna a Ciceróhoz és Philodémoszhoz kapcsolódó hasonlóan bőséges szakirodalmi tájékoztatót más forrásoknál is.

Az egyes szemelvényekhez csatlakozó bevezetés és kommentár nem kizárólag a királytűkrökben felmerülő fogalmak interpretációját tartalmazza, hanem a szövegekhez kapcsolódó földrajzi, politikai (pl.: alkotmányos állam, *ius libertatis*, szólásszabadság), vallási (pl. *pietas*) terminusokat is magyarázza értékes szakirodalmi tájékoztató kíséretében. E tekintetben külön kiemelnénk Cicero *De officiis* című munkájához írottakat.

A sztoicizmus és az epikureizmus jegyében fogalmazódik meg a két életforma dicsérete, s noha egymásnak gyökerelesen ellentmondó két irányzatról van szó, mégis ez az antik világban megjelenő pluralizmus az, ami Rómát nagyra tette, s tört utat a *translatio imperii* számára. Míg Horatius az epikureus világ megteremtőjeként ünnepli princepsét, addig Iulianus a sztoikus elvek hirdetőjeként magasztalja Marcus Aureliust.

Az értékeknek ez a folytonos megújulása és egyidejű konzerválása – kiváltképp az antik paradigmákra való tekintettel – biztosította a források fennmaradását, s ez a titka egyúttal annak is, hogy az immár anyanyelvünkön megszólaló művek mind a mai napig oly nagy meggyőző erővel rendelkeznek.

Természetesen korántsem szeretnénk lebecsülni e közel ezeroldalas munka terjedelmét, csupán a műfaj további lehetőségeit firtatjuk a továbbiakban. Kívánatos lenne esetlegesen egy jövőbeni forráskiadás alkalmával az újplatonikus irodalom fejedelemtűkrökre gyakorolt hatására rávilágítani, elsősorban a Porphyrios és a Iamblichos által írott *De vita Pythagorica* kapcsán, amely par excellence forrása a tükörirodalomnak, s ízelí-

tőt adni e sokrétű forrásanyagból. Ezekhez az írásokhoz közel állnak a neopythagoreusok (Diótozenés és Sthenidas) kötetben szereplő rövid szemelvényei. Sajnos e Stobaios Anthológiájából való szemelvényekhez nem csatlakozik szövegmagyarázat.

A közel ezeroldalmi anyag azonban reményeink szerint csupán kezdetnek tekinthető, amennyiben feltétlenül hasznos lenne, ha az antik filozófusok, rétorok műveinek közlése keresztény forrásmunkák szemelvényes vagy teljes bemutatásával folytatódhatnék a philanthropia újplatonikus és keresztényi gondolkörének bemutatása jegyében.

A Függelékben Havas László „A Catilina-mozgalom társadalmi bázisának és programjának kérdéséhez” (II./863-880) című tanulmányát olvashatjuk, amely

Cicero művének megértéséhez nyújt segítséget.

A kiadványt az eligazodást megkönnyítő gondos Névmutató (II./ 881-889) és a forrásokhoz kapcsolódó színes képanyag (Képek II./ 893-920) zárja.

Örvendetes, hogy a magyar ókortudomány könyvespolcán ismét egy olyan szakmunka jelent meg, amely tartalmaz jó egynéhány olyan görög és latin nyelvű forrásmunkát vagy annak részletét, amelyek eddig csupán kevés műértő filológus számára voltak olvashatók, s ezek a kötet jóvoltából immár magyar forrításban bárki számára elérhetőek, s hasznosak mind az egyetemi oktatásban, mind a kutatásban, valamint bátran ajánlanám a hazai politikai pályán tevékenykedő valamennyi „uralkodó és polgár” számára.

K. Csízy Katalin

Kovács Teofil: A német nyelv oktatása a Debreceni Református Kollégiumban (1769 – 1860).

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008., 322 lap

A nyelvtudásnak mindig fontos szerepe volt az európai művelődési és oktatási rendszerben. Bár a latin nyelv dominanciája nagyon hosszú ideig fennállt, az anyanyelven való oktatás és más nyelvek tanulása, főleg a reformáció idejétől, egyre nagyobb szerepet kapott az iskolákban. Nem volt ez másképp a híres Debreceni Református Kollégiumban sem, mely a helyi városi iskolából nőtte ki magát (alapították 1538-ban), és hamar a reformáció és a protestáns oktatás egyik fellegettevé vált, majd a református kollégiumok közül a legnagyobb intézményé fejlődött. Csakúgy, mint más protestáns iskoláknak, a Debreceni Kollégiumnak is főleg a reformáció és az azt követő nyílt, majd csendes ellenreformáció

gyorsan változó politikai, társadalmi és konfesszionális helyzetének idején sok problémával és nehézséggel kellett megküzdenie, de mindvégig a protestantizmus és a református egyház egyik bástyája maradt.

A bemutatott munka egyik fő célja a magyar művelődéstörténet eddig nem igen kutatott területének, azaz a német nyelv hazai oktatásának ismertetése, melyet a szerző a Debreceni Református Kollégium példáján mutat be (kitekintéssel Miskolcra és az Eperjesi Kollégiumra). A 18. századtól kezdve a német nyelv fokozatosan egyre nagyobb szerephez jutott a Habsburg Birodalomban, aminek több oka is volt. Nyilvánvaló, hogy Magyarországon, mint a Habsburg